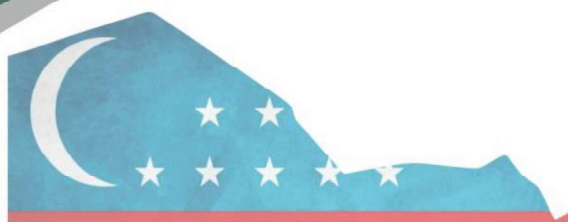

**5–6-MAY
2023**

**TOSHKENT,
O‘ZBEKISTON**

**“GEOGRAFIK TADQIQOTLAR: INNOVATSION G‘OYALAR
VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI”**

III XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

IMV
IQTISODIYOT VA MOLLIYA VAKILLIGI

IMRS
Institute for Macroeconomic
and Regional Studies

CHDPU
CHIRCHIQ DAVLAT
FARG‘ONA UNIVERSITETI

ДЕЛЬТА ХУДУДЛАРИНИНГ ТАБИЙ-ХЎЖАЛИК ТИЗИМИ ВА ТАДҚИҚ ҚИЛИШДА ҲАВЗАВИЙ КОНЦЕПЦИЯНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Уразбаев Абдукарим Кендирбаевич

г.ф.д., профессор в.б.

Чирчиқ давлат педагогика университети

e-mail- urazbayev1955@mail.ru

***Аннотация:** Мақолада илк бор суғориладиган ҳудудларнинг коллектор ҳавзалари бир бутун табиий-хўжалик тизимларини ўрганишда ҳавзавий концепциянинг рельеф пластикаси усули ёрдамида қўлланилишининг асосий босқичлари очиб берилган.*

***Калим сўзлар:** табиий-хўжалик тизими, табиатдан фойдаланишнинг ҳавзавий концепцияси, коллектор ҳавзаси, рельеф пластикаси, ҳавзавий карталаштириши, барқарор ривожланиши.*

USING THE BASIN CONCEPT OF THE NATURAL AND ECONOMIC SYSTEMS OF DELTA TERRITORIES

Urazbayev Abdukarim

***Abstract:** In the article, for the first time, the main stages of the application of the basin concept using the method of relief plasticity in the study of the entire natural and economic systems of the catchment basins of the irrigated areas are disclosed.*

***Keywords:** natural economic system, basin concept of nature use, catchment basin, relief plasticity, basin mapping, sustainable development.*

Тадқиқотнинг мақсади Амударё ҳозирги дельтаси суғориладиган ҳудудларининг “табиий-хўжалик тизими”ни ўрганишда ҳавзавий концепциянинг назариясига асосланган ҳолда ҳавзавий карталаштириш-рельеф пластикаси усулини қўллашнинг методологик асосларини кўрсатишдир. Шуларни ҳисобга олган олда, ишнинг вазифаси “табиий-хўжалик тизим”ларининг коллектор ҳавзаларида қонунли ўзгариб боришини илмий ва амалий асослаб беришдан иборат.

Суғорма дехқончиликнинг ривожланишида дельталар алоҳида ўрин тутди. Машҳур геолог олим Я.Г.Фулумов ўзининг асарида [10] дельталарда, шу жумладан, Хоразм воҳаси жойлашган Сарикамиш дельтасида ҳам суғорма дехқончиликнинг ривожланишини шу ҳудуднинг унимдор тупроғи ва Амударё суви билан боғлайди. В.Н. Федорко ўзининг тадқиқотларида [9] Ўрта Осиёдаги суғорма дехқончилик ривожланган барча конус ёйилмаларини ва дельталарни географик таҳлил қилиб, табиат-аҳоли-хўжалик элементларининг бир-бирига таъсирини ҳудудий-хўжалик тизимида таҳлил қилади. Муаллифнинг ёзишча дарёларнинг қуйилиш қисмида жойлашган воҳаларни тадқиқ қилишда илк бор геокомплекс ёндошувни қўллаган [9].

Дарё ҳавзаларини геотизим сифатида тадқиқ қилишда Л.М. Корытныйнинг илмий ишлари [2] алоҳида ўрин тутди. Олим сўнгги йилларда ўзининг илмий ғояларини давом эттириб, табиатдан фойдаланишда ҳавзавий концепцияни ишлаб чиқади. Бошқача айтганда, дарё ҳавзаларини бир бутун табиий-хўжалик тизими деб қарайди. Бизнинг фикримизча,

коллектор ҳавзаларида табиий-мелиоратив шароитга боғланган ҳолда табиий-хўжалик тизими шаклланади ва ривожланади. Суғориладиган ҳудудлардаги табиий-хўжалик тизимини тадқиқ қилишда ҳавзавий карталаштириш методи бўлган рельеф пластикасини асос қилиб олдик ва бир неча босқичларга ажратдик.

Бу билиш тизимида биз табиатдан фойдаланишдаги ҳавзавий концепциянинг назариясига асосландик. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, рельеф пластикаси картасидаги баландликлар ва пастликларнинг йигиндиси у ёки бу ўлчамдаги ҳавзани ҳосил қилади. Бошқача қилиб айтганда, ҳавзавий карталаштириш усули бўлган рельеф пластикасининг назарияси тўғридан-тўғри табиатдан фойдаланишдаги ҳавзавий концепцияга мос келади.

Табиатдан фойдаланишдаги ҳавзавий концепциянинг асосида дарё, кўл, денгиз ҳавзалари бўлса, бизнинг тадқиқот объектими бўлган суғориладиган ҳудудларда эса коллектор ҳавзалари бўлади. Амударё ҳозирги дельтаси шароитида кичик дельталарнинг йигиндиси маълум бир коллектор ҳавзаларини ҳосил қилиб, уларнинг табиий чегараси ўзан бўйи баландликларидан ёки ана шу баландликларда жойлашган каналлардан ўтади. Шунинг учун ҳам табиатдан фойдаланишдаги ҳавзавий концепцияда "ҳавза" тушунчаси алоҳида ўрин тутади. Ҳавзалар фақат гидрологик тизим бўлиб қолмасдан, балки шу билан биргаликда геоморфологик тизим бўлиб ҳам ҳисобланади. Бу эса, ўз навбатида, коллектор ҳавзаларига гидрология ва геоморфология фанлари нуқтаи назаридан қарашга асос яратади. Коллектор ҳавзаларидаги зовурларнинг табақаланишга рельеф структураси тўғридан тўғри таъсир этади.

Ҳавза тушунчаси ландшафтлар геокимёси фанида ҳам алоҳида ўрин тутади. Ана шунинг учун ҳам ландшафтлар геокимёси фанининг асосчиси Б.Б.Полынов шундай деб ёзади: "Барча геокимёвий тадқиқотлар фақат ҳавзалар асосида олиб борилиши керак" [4]. Ҳавзадаги элементларни (баландликлар ва пастликлар) бир-бири билан боғловчи тизим ҳосил қилувчи ер усти сув оқимлари ландшафтларнинг табиий-мелиоратив шароитига таъсир қилади. Бизнингча, коллектор ҳавзаларида табиий-мелиоратив шароит кичик дельталарнинг "дарахтсимон" шакли билан боғланган бўлиб, ҳавза эгаллаган майдонда тартиб билан ўзгаради. Коллектор ҳавзаларида табиат компонентларининг ва табиий ресурсларнинг тартиб билан ўзгариши ўз навбатида объектдаги табиатдан фойдаланишда ҳавза концепциясини кўллашнинг асосини ташкил этади. Бу эса ўз навбатида коллектор ҳавзаларини яхлит табиий-хўжалик тизими деб қарашга асос бўлади.

Коллектор ҳавзаларининг ички структураси тўғридан-тўғри табиий-хўжалик тизимларига таъсир этади. Бу ўзаро таъсирни кўнғирот коллектор тизими мисолида тадқиқ қилишини мақсад қилиб қўйдик. Кўнғирот коллектор тизими бошқа коллектор ҳавзаларидан тубдан фарқ қилади, яъни бу коллектор ҳавзасида элементар ландшафт гуруҳлари бир-бири билан қисқа масофада тез алмашинади. Бу алмашилиш жараёнлари табиий-хўжалик тизимига таъсир этади. Кўнғирот коллектор тизимининг ички структураси Улдарё кичик дельтасидан, Киятджарган кичик дельтасининг куйи қисмидан, Раушан кичик дельтасининг ўрта ҳамда куйи қисмларидан ва Амударё ўзан бўйи баландликларидан иборат. Кўнғирот коллектор тизимида Улдарё кичик дельтасининг барча қисмлари, яъни юқори, ўрта ва куйи қисмлари жойлашган. Улдарё кичик дельтасининг Амударё бўйидаги ҳудудларини ҳисобга олмаганда, юқори ва ўрта қисмларида асосан пахта, беда, полиз экинлари экилади. Ана шу экинлар билан шуғулланадиган фермер хўжаликлари кичик дельтанинг айниқса юқори қисмида мўл ҳосил олади, яъни бу ҳудудларда грунт сувининг чуқурлиги 3-5 м ўрта қисмида жойлашган фермер хўжаликлари эса юқори қисмида жойлашган хўжаликларга нисбатан кам ҳосил олади. Демак,

табiiй-мелиоратив шароитининг мураккаблик даражалари табiiй-хўжалик тизимларининг иқтисодиётига таъсир этмоқда. Бошқача айтганда, табiiй-хўжалик тизимлари Улдарё кичик дельтасининг юқори ва ўрта қисмидаги табиат компонентлари, яъни грунт сувининг чуқурлиги, тупроқларнинг мелиоратив ҳолати, рельеф структураси наносларнинг методик таркиби билан чамбарчас боғлиқ. Улдарё кичик дельтасининг қисман ўрта ва қуйи қисмларида шоли экилади. Бу ҳудудда шоли экилишини авваламбор табiiй-мелиоратив шароит такозо қилади, яъни ҳудуд Улдарё кичик дельтасининг жойлашганлиги учун грунт сувининг чуқурлиги 1-2 м ни ташкил этади. Шоли экиладиган ҳудудлардан сўнг Судочье кўли атрофидаги пастликлар бошланади. Бу ҳудуддаги тупроқларда доимо шўрланиш жараёни актив бўлганлиги учун кишлоқ хўжалиги экинларини катта майдонларда экиш ижобий натижа бермайди. Бошқача айтганда, Судочье кўли атрофида Қиятджарлаган Улдарё ва Раушан кичик дельталарининг қуйи қисмлари туташади, яъни рельефда баландликларга нисбатан пастликлар ҳукмронлик қилади. Шу билан бир қаторда бу ҳудудга ер усти сув оқимлари юқори қисмлардан тўхтовсиз зарарли тузларни олиб келади ва ётқизади.

Шундай қилиб, ҳар бир коллектор ҳавзасидаги табiiй хўжалик тизими объектнинг ички структураси билан боғланган бўлади. Унинг ижобий ривожланиши ёки тараққиётдан орқада қолиши ана шу коллектор ҳавзасининг ҳосил қилган кичик дельталарнинг структураси билан чамбарчас боғлиқ.

Коллектор ҳавзаларида жойлашган ҳар бир табiiй-хўжалик тизими ана шу коллектор ҳавзаларининг ички структураси билан боғланган ҳолда алоқадорликда бўлмоғи лозим. Агар биз коллектор ҳавзаларидаги табiiй-хўжалик тизимларининг қонунли ўзгариши ва ўзаро ривожланишини ана шу объектнинг ички структурасини ҳисобга олмаган ҳолда ҳудудий жойлаштирсак ҳеч қачон муваффақиятларга эришиб бўлмайди. Бошқача айтганда, табiiй-хўжалик тизимларининг қонунли ўзгариши қонуниятларида бу хўжаликлар коллектор ҳавзасининг бир бутун функционал яхлитлиги билан ўзаро алоқадорликда бўлиши замон талабидир.

Хулоса. 1. Ҳар қандай қуруқликдаги сув ҳавзалари: дарё, кўл ва коллекторлар ўзига хос функционал яхлитликни ҳосил қилади ва улар "Табiiй-хўжалик тизим"и сифатида таҳлил қилинади. Бу эса ўз навбатида табиатнинг табiiй ресурсларидан ҳавзавий концепция асосида оқилона фойдаланишга асос яратади.

2. Табiiй ресурслардан ҳавзавий концепция асосида оқилона фойдаланишда ҳавзавий карталаштириш усули бўлган рельеф пластикаси алоҳида рол ўйнайди. Регионал ва локал масштабдаги ҳар қандай баландликлар ва пастликлар ўзаро бирлашиб, ҳар хил катталиқдаги ҳавзаларни ҳосил қилади.

3. Дельта геотизимларидаги табiiй-хўжалик тизимларини таҳлил қилиш учун йирик масштабли топографик карталар асосида яратилган рельеф пластикаси карталари зарур. Яратилган рельеф пластикаси карталари илк бор Амударё ҳозирги дельтасида бир неча "дарахтсимон" кичик дельталарни ажратишга имкон яратди. Яратилган йирик масштабли рельеф пластикаси Амударё ҳозирги дельтасининг рельефи хақидаги тасаввуримизни умуман ўзгартирди ва у ҳар хил ёшдаги кичик дельталардан иборат эканлигини илмий ҳамда амалий исботлади.

4. Коллектор ҳавзаларининг ички структураси бир неча кичик дельталардан иборат. Ҳар бир кичик дельталарнинг табiiй-мелиоратив шароитига кўра "Табiiй-хўжалик тизим"и жойланиши керак, яъни кичик дельталардаги табiiй-мелиоратив шароит "Табiiй-хўжалик

тизим”ларига тўғридан-тўғри таъсир этади. Бу алоқадорликда тизим ҳосил қилувчи ер усти сув оқимлари алоҳида роль ўйнайди.

5. Коллектор хавзалари ўзига хос функционал яхлитликка эга бўлганлиги учун уларни геотизим ёки иктисодий географик район сифатида таҳлил қилиш янги инновацион гояларни амалга оширишга имкон беради. Коллектор хавзаларидаги “Табиий-хўжалик тизим”лар ўз навбатида табиий-мелиоратив шароит билан алоқадорликда бўлиши шу объектни алоҳида иктисодий географик район деб қарашга илмий асос яратади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Докучаев В.В. Избранные труды. - М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т.7. – 504 с.
2. Корытный Л.М. Бассейновая концепция: от гидрологии к природопользованию //География и природные ресурсы. 2017. №2. - С. 5-16.
3. Лопатин Г.В. Стрoения дельты Амударьи и история её формирования // Труды Лаборатории озероведения. Т. IV.-М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. - С. 5-34.
4. Пoлынов Б.Б. Учение о ландшафтах. Избранные труды. - М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 751 с.
5. Ретеюм А.Ю. Физико-географическое районирование и выделение геосистем. // Вопросы географии. Сб. 98. - М.: Мысль, 1975. - С. 5-27.
6. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. М.: Просвещение, 1980. - 270 с.
7. Степанов И.Н. Формы в мире почв.-М.: Наука, 1986. – 192 с.
8. Уразбаев А.К. Системная организация природно-мелиоративных условий современной дельты Амударьи. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. докт. геогр. наук. - Т., 2002. – 48 с.
9. Федорко В.Н. Устьевые оазисы Средней Азии: опыт комплексного сравнительно-типологического исследования. Монография. - Т., 2013. - 134 с.
10. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. -Т.: Фан, 1959. - 1320 б.Усманов М.Р., Баротова Г.Б. Қишлоқ туризмнинг ижтимоий-иктисодий географик жиҳатлари

7. **Рафиков Вахоб Асомович, Рафикова Нодирахон Аъзамовна**
ОЦЕНКА РАЗВИТИЯ ОПУСТЫНИВАНИЯ В ЭКОСИСТЕМАХ БАССЕЙНА
АРАЛЬСКОГО МОРЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ПОТЕПЛЕНИЯ 55
8. **Аҳмаджонов Аброржон Икромжон ўғли**
ТОҒ ВА ТОҒОЛДИ ҲУДУДЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ
ГЕОГРАФИК АСОСЛАРИ 59
9. **Abdullayev Suyun Ismatovich, Qazoqova Orasta Xayrullo qizi**
AGROLANDSHAFTLARNING TARKIB TOPISHI VA XUSUSIYATLARI 61
10. **Olimova Dilso‘z Abduxalimovna, Nasrulloeva Sabrina Nasrullo qizi**
OROLBO‘YIDA TUPROQ DEGRADATSIYASIGA QARSHI KURASHNING
NAZARIY ASOSLARI VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARI 64
11. **Абдуназаров Уктам Кобилжанович**
КОЛЕБАНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ПЛЕЙСТОЦЕНА СРЕДНЕЙ
АЗИИ 68
12. **Avezova Aziza Maqsud qizi, Ibragimova Rana Alimbayevna**
BIOXILMA-XILLIKNI SAQLASHDA MUHOFAZA ETILADIGAN
HUDUDLARNING AHAMIYATI 72
13. **Sag‘dullayev Quvonchbek Akmal o‘g‘li Komilova Nilufar Qarshiboyevna**
XATIRCHI TUMANIDA EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING
MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI 75
14. **Lolayev Abror, Omonov Kamoliddin**
QUMQURG‘ON TUMANI TABIIY SHAROITI VA RESURSLARIDAN
OQILONA FOYDALANISH MASALALARI 78
15. **Шомуродова Шахноза Ғайратовна**
ЧОРВОҚ ЗОНАСИДА ЖОЙЛАШГАН АҚСАРСОЙ ВА УРУНГАЧ КЎЛИ
ТАБИАТИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ 82
16. **Уразбаев Абдукарим Кендирбаевич**
ДЕЛЬТА ҲУДУДЛАРИНИНГ ТАБИИЙ-ХЎЖАЛИК ТИЗИМИ ВА ТАДҚИҚ
ҚИЛИШДА ҲАВЗАВИЙ КОНЦЕПЦИЯНИНГ ҚўЛЛанилиши 86
17. **Иброимов Шерзод Иброим ўғли**
ДЕЛЬТА ГЕОТИЗИМЛАРИНИНГ ДАРАХТСИМОН ЛАНДШАФТ
КОМПЛЕКСЛАРИ 90
18. **Jumaniyazova Sarvinoz Mansur qizi, Jumaniyazova Dildora Shavkatovna**
URUNGACH KO‘LI ATROFIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH
ISTIQBOLLARI 94
19. **Mirzoyeva I.E**
TO‘DAKO‘L SUV OMBORI HUDUDINING TABIIY GEOGRAFIK
XUSUSIYATLARI 98
20. **Abduqodirova Yoqutxon Usmon qizi**
QORAQALPOQ, YOZYOVON CHO‘LLARINING GIRDOGRAFIK HOLATI 101
21. **Сабитова Наила Исмаиловна Белялова Левиза Сабриевна**
ВОЗДЕЙСТВИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА ПРОЯВЛЕНИЕ
ОПОЛЗНЕВЫХ ПРОЦЕССОВ (на примере оползней верховьев р. Чирчик) 105